

TÜRÜK

2026, Yıl/Year: 14, Sayı/Issue: 44, ISSN: 2147-8872

TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi
TURUK International Language, Literature and Folklore Researches Journal

Geliş Tarihi / *Date of Received*: 12.01.2026

Kabul Tarihi / *Date of Accepted*: 19.03.2026

Sayfa / *Page*: 210-221

Research Article / Araştırma Makalesi

Yazar / *Writer*:

Dr. Öğr. Üyesi Rovshan Mammadov

Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Teoman Duralı İnsan ve Toplum
Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

rommel188@gmail.com

VAROLUŞÇULUK PERSPEKTİFİNDEN AZERBAYCAN EDEBİYATI (1960'LI YILLAR) *

Öz

1960'lı yıllar, Azerbaycan edebiyatında hem estetik hem de felsefi boyutlarıyla önemli bir kırılma dönemi olmuştur. Stalin'in ölümünden sonra oluşan yeni sosyo-politik ortam, edebiyatın ideolojik dogmalardan sıyrılarak bireysel varoluş sorunlarına yönelmesine zemin hazırlamıştır. Bu süreçte György Lukács'ın toplumsal gerçekçilik anlayışı ve Mihail Bahtin'in diyalog-çok seslilik kavramları, edebiyatın yeni yönelimlerinde etkili olmuştur. Varoluşçu felsefenin Kierkegaard'dan Sartre ve Camus'ya uzanan çizgisi, özgürlük, yabancılaşma, yalnızlık ve kimlik gibi sorunları merkeze alarak edebiyatın ufkunu genişletmiştir. Azerbaycan edebiyatında Resul Rıza, Anar, Elçin, Sabir Ahmedov ve İsa Hüseyinov gibi yazarlar, bu etkileri eserlerine yansıtarak modern insanın iç dünyasını, ahlaki seçimlerini ve toplumla olan dramatik gerilimini konu edinmişlerdir. Böylece edebiyat, toplumsal meselelerden bireysel kimlik ve psikolojiye yönelmiş; "homo sovetikus" tipinin yerine "düşünen insan" modeli ön plana çıkmıştır. 1960'lı yılların yaratıcılık arayışları, klasik realizmin ölçütlerini yeniden canlandırmış, sosyalist realizmin klişelerinden kurtuluşu hızlandırmış ve modern millî edebiyatın estetik zenginleşmesine katkı sağlamıştır. Bu dönemde zaman kavramı da edebî bir problem olarak yeniden yorumlanmış, eserlerde varoluşçu atmosfer derin bir alt katman olarak kendini göstermiştir.

* Bu çalışma "1960'lı Yıllar Azerbaycan Hikâyeleri" adlı Yüksek Lisans tezinden üretilmiş ve daha da geliştirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Varoluşçuluk, Azerbaycan edebiyatı, 1960'lı yıllar, Kimlik ve birey, Modern Realizm.

AZERBAIJANI LITERATURE FROM AN EXISTENTIALIST PERSPECTIVE (THE 1960S)

Abstract

The 1960s marked a decisive turning point in Azerbaijani literature, both aesthetically and philosophically. Following Stalin's death, a new socio-political climate emerged, enabling literature to move away from ideological dogmas and towards existential concerns of the individual. In this period, György Lukács's theory of social realism and Mikhail Bakhtin's concepts of dialogue and polyphony significantly influenced literary discourse. Existentialist philosophy—from Kierkegaard to Sartre and Camus—broadened the literary horizon by emphasizing themes of freedom, alienation, solitude, and identity. In Azerbaijani literature, writers such as Rasul Rza, Anar, Elchin, Sabir Ahmadov, and Isa Huseynov reflected these influences in their works, focusing on the inner world of the modern individual, ethical choices, and the dramatic tension between personality and society. Thus, literature shifted from collective social concerns to the exploration of personal identity and psychology, replacing the figure of the “homo sovieticus” with a new model of the “thinking individual.” The creative quests of the 1960s revived the values of classical realism, accelerated the liberation from socialist realist clichés, and enriched the aesthetic depth of modern national literature. Moreover, the notion of time acquired new philosophical and artistic meanings, with existentialist motifs functioning as a profound substratum within the literary fabric.

Keywords: Existentialism, Azerbaijani Literature, 1960s, Identity and Individual, Modern Realism.

Giriş

Azerbaycan edebiyatının 20. yüzyıldaki gelişiminde 1960'lı yıllar, farklı ve çok önemli bir merhale olarak dikkat çekmektedir. Bu dönemde edebiyat, önceki devrelerle kıyaslanamayacak ölçüde değişime uğramış, yeni içerik ve düşünce arayışları doğrultusunda ilerleyerek niteliksel bakımdan farklı bir safhaya geçiş yapmıştır. Genellikle 1960'lı yıllar, Azerbaycan edebiyatında yeni bir yönelişin ve mecranın başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Bu yenilenme hareketi, her şeyden önce yaşam gerçeklerini daha derinlikli ve yüksek çözümlükte yansıtma çabası şeklinde, yani sanatsal yaratıcılıkta yeni arayışların belirginleşmesiyle kendini göstermektedir. Her tarihsel aşamada olduğu gibi bu dönemde de edebiyat, toplumun sanatsal düşünce iklimiyle uyumlu olarak biçimlenmiştir. Josef Stalin'in ölümünden (1953) sonra Sovyet toplumunda yeni bir sosyo-politik atmosfer doğmuştur.

“Bu süreçte iki sosyo-politik yapı: sosyalizm ve kapitalizm arasındaki ideolojik çatışmanın kesinliğine dair şüpheler belirmeye başlamış, ‘Soğuk Savaş’ fikrine yönelik eleştiriler giderek

güçlenmiştir. Uluslararası düzeyde yaşanan bu kırılmalar, Sovyet toplumunun iç hayatında da hissedilmiş ve toplumsal düşüncenin yeni yönelimler kazanmasına yol açmıştır.” (Abbasova 2001: 12).

Bu dönemin edebiyata etkisi dışsal politik değişimlerle sınırlı kalmamıştır. György Lukács’ın “toplumsal gerçekçiliğin görevi” (Lukács 1980: 38) olarak tanımladığı, toplumsal yaşamın bütünlüğünü sanat aracılığıyla kavrama çabası, 1960’lı yıllarda Azerbaycan edebiyatında farklı bir boyut kazanmıştır. Yazarlar, bireysel varoluşun sorunlarını toplumun geniş tarihsel ve ideolojik bağlamına yerleştirmeye çalışmışlardır. Aynı zamanda Mihail Bahtin’in “diyalog” ve “çok seslilik” kavramları bu dönemin edebiyatında giderek daha görünür hâle gelmiştir. (Bakhtin 1984: 6) Eserlerde tek boyutlu ideolojik dilin yerini, farklı bakış açılarını içeren, bireyin iç dünyasını daha derinlemesine aktaran çok sesli bir anlatım almaya başlamıştır. Bu da Sovyet sonrası edebiyatın hazırlık evresi niteliğinde değerlendirilir. Öte yandan, Terry Eagleton’un (1978: 64), edebiyatı ideolojinin estetik biçimlenişi olarak yorumlayan yaklaşımı dikkate alındığında, 1960’lı yıllar Azerbaycan edebiyatında sanatın yalnızca sosyalist ideolojiye bağlı bir araç olma niteliğinden sıyrılarak, bireysel özgürlük, ahlaki seçim, yabancılaşma gibi varoluşsal sorunlara açılmasının başlangıcı olarak değerlendirilebilir.

Dolayısıyla 1960’lı yıllar, Azerbaycan edebiyatında yeni bir estetik aşama değil, aynı zamanda ideolojik çatışmaların ve bireysel varoluş sorunlarının sanat yoluyla sorgulandığı niteliksel bir dönüşüm evresi olarak ortaya çıkmıştır.

Stalin’in ölümünden sonra Sovyet toplumunda yaşanan ideolojik süreçler edebiyatta da güçlü bir tınlaşım yaratmış, bu da ideal arayışlarını daha özgür bir mecraya yöneltmiştir. Bir yandan bu süreçler, sosyalizm teorisinin kendi iç dinamikleri içerisinde “komünist toplum” tahayyülünün çoğu kez hayali ve gözbağcı bir çerçevede şekillenmesiyle yönlendirilirken; diğer yandan yazarlar, halkın günlük yaşamına yönelmiş, yüzyıllardan beri süreklilik gösteren, henüz yozlaşmamış gelenek ve değerlere sadık kalarak bunları sosyalist hümanizmin ilkeleriyle bağdaştırmaya çalışmışlardır. “Yaşam gerçeğinin bu şekilde fikir ve idealle harmanlanması çoğu zaman ‘uzlaşmacı’ bir sonuç doğurmuş, bunun neticesinde kendine özgü nesir poetikalarının oluşmasına zemin hazırlamıştır.” (Alişanoğlu 1999: 23).

Toplumun yenilenme süreci, Sovyetler Birliği Komünist Partisi’nin XX. Kongresi’nden (14-25 Şubat 1956)¹ sonra daha yoğun bir nitelik kazanmıştır.² Bu dönemde, 30 Haziran 1956’da alınan ‘Kişiliğe Tapınma ve Onun Sonuçlarının Giderilmesi Hakkında’ karar, siyasal ve kültürel yaşamda önemli bir kırılma noktası oluşturmuştur. Aynı yıl merkez basında yayımlanan dizi makalelerde ise Josef Stalin’in kişiliğe tapınma kültürünün zararlı sonuçları sert biçimde eleştirilmiştir. Bu durum, edebiyat ve sanatın yeni bir problemi gibi meydana gelmiş ve büyük önem kazanmıştır. Ülkenin yaratıcı kuruluşları, bu kararı ilgiyle karşılamıştır; çünkü karar, edebiyat ve sanatın gelişmesine ve toplumun manevi-ideolojik gerçekliğinin derinleşmesine önemli katkılar sağlıyordu. *Pravda* gazetesi, ‘Kişiliğe Tapınma Neden Ruhumuza Yabancıdır?’ başlıklı makalesinde şöyle yazıyordu: ‘Kişiliğe

¹ En çok Josef Stalin’in kişilik kültürünü ve ideolojik mirasını kınamasıyla tanınır. 20. Kongre, genel olarak Stalin döneminin sonunu işaret eden ve bir dizi kamu sorunu üzerinde biraz daha özgür bir tartışmaya olanak sağlayan an olarak kabul edilir. Edebiyat ve sanatta ideolojik sansürün hafifletilmesine ve daha önce tabu olan birçok ismin geri dönüşüne işaret etmiştir. Ancak gerçekte, Josef Stalin’e yönelik eleştiriler yalnızca Kongre’yi takip eden SSCB Merkez Komitesi’nin kapalı bir toplantısında dile getirilmiştir (Yegorov ve Bogolyubov 1983: 542).

² <https://www.marxists.org/archive/khrushchev/1956/02/24.htm/ET>; 22.08.2025

tapınma sonucunda eksikliklerin örtbas edilmesi ve gözden perde asılması gibi çirkin durumlar artıyordu' (Pravda Gazetesi 1956). Bu tür çirkin durumlar, edebiyatın gelişmesini engellemiş ve onu neredeyse susturmuştu. Makalelere göre, bazı sanat eserlerinde kişiliğe tapınmanın izleri belirgindi. Birçok tarihî ve askerî animasyon ile edebiyat ve sanat eseri, başlıca olarak Stalin'in kimliğini yüceltmeye ve onu öne çıkarmaya odaklanmıştı.

Post-Stalinist dönemde basında yayımlanan makalelerde, edebiyatta hayatın tarihsel olarak doğru, düzgün ve gerçekçi biçimde tasvir edilmesi gerektiği vurgulanmıştır. *Pravda* gazetesinde yayımlanan *Sovyet Yazarının Büyük Görevi* başlıklı makalede şöyle deniyordu: "Halka gereken kitap o zaman doğar ki, yazar halk hayatının nabzını doğru tutsun ve onun ileriye doğru gelişimini görebilsin." (Efendiyev 1955: 4). "Kişiliğe Tapınma ve Onun Sonuçlarını Gidermek Hakkında" kararı, kişiliğe hayranlığın yol açtığı olumsuz durumları edebiyat bağlamında ilkesel olarak değerlendirmeye olanak sağlamıştır. Mehdi Hüseyin, *Edebiyat ve Sanat* gazetesinde şöyle yazılmaktaydı: "Kişiliğe tapınma belli bir dönemde Sovyet edebiyatı ve sanatında derin kökler salmış ve sanatımızın gelişimine azımsanamayacak derecede zarar vermiştir" (Hüseyin 1956: 1).

Böylece, edebiyatın yeni dönemi- '1960'lar edebi aşaması' olarak adlandırılan dönem, 1950'li yılların ortalarından itibaren temellerini atmıştır. Daha sonraki yıllarda ortaya çıkan eserler, örneğin Mehdi Hüseyin'in *Kara Taşlar*, Mirze İbrahimov'un *Büyük Dayanak*, İsa Hüseyinov'un *Yanar Yürek*, Bayram Bayramov'un *Yapraklar* adlı yapıtlarında, eski Sovyet gerçekliğinin tasvirinde realist bir sertlik ve toplumun keskin sosyal çatışmalarını görünür kılma eğilimi belirginleşmiştir. "Bazı yazarlar belirlenmiş siyasi bakış dogmatizminin ötesine geçtikte, hayatın olaylarına karşı daha derin ve sıra dışı bir tavır sergilemek istediğinde bu tür eserler hemen sert bir şekilde eleştiriliyordu" (Memmedov 2022: 643).

1950'li yılların yazarlarının, kendi konuları ve okurlara iletmek istedikleri mesajları vardı; bunu yaratıcılıklarında en çeşitli düzeylerde gerçekleştirmiş ve kendi nesir poetikalarını o dönemde oluşturmuşlardır. Öte yandan, bazı yazarlar 1960'lı yıllarda hâlâ kendi 'kapalı dünyalarında' kalarak dönemin ve zamanın 'siparişlerini' yerine getirmeye çalışmış; diğerleri ise tüm yaratıcı potansiyelini, belirlenmiş kişisel tarzını ve şiirsel biçim çizgilerini kullanarak yeni düzyazı alanına geçmiş ve onu kapsamlı biçimde zenginleştirmişlerdir. Böylece bir tür yaratıcılık evrimi, bir aşamanın diğerinin inkârı yoluyla gerçekleşmiştir. "Eğer gerçekten yeni nesir 'gökten düşen' bir olgu değil de edebi-sanatsal bir süreç içinde geliyorsa, 1960'lı yıllar için anlaşılmalıdır ki, 'nesrin modernlik arayışları' önceki edebi ve estetik boyutlara sığmamaktadır; sosyalist realizm çerçevesinde artık ona yer yoktur" (Alişanoğlu 1999: 26).

Modernlik, sadece oluşmuş eserlerin içeriklerinde kalmamakta, bunun yanı sıra yazarların sanatsal niyetlerinin çözümünde de belirgin biçimde hissedilmektedir. "Yazarların yeni insan karakterlerini yaratma çabası, edebi çatışmaların lirik-psikolojik boyutlarda gelişimi ve sanatsal fikrin entelektüel zenginliği ile ortaya çıkıyordu" (Aliyev 1990: 124).

Böylece, 1960'lı yıllarda yazarların tüm temsilcilerinin yaratıcı emeği ve arayışları sonucunda edebiyat, totaliter rejimin birçok kısıtlayıcı etkisinden kurtulmaya başlamıştır. Bu süreçte eserlerde hayatı olumlu ve aydınlık yönleriyle göstermek eğilimi zayıflamış; sanatsal görüşte analitik yaklaşım, gerçekçilik duygusu ve psikolojik çözümleme gücü belirgin biçimde güçlenmiştir. Aynı dönemde,

edebi ortamda etkisini hissettiren egzistansiyalist felsefe, insanın kimliğini ve “ego”sunu analiz etme gerekliliğini ortaya koymuş, edebiyat yeni edebi aşamada görevlerini belirlerken bu faktörü öncelikli bir unsur olarak değerlendirmiştir.

1.Egzistensiyalizm Felsefesi

Egzistansiyalizm, Birinci ve İkinci Dünya Savaşları arasındaki dönemde Almanya’da ortaya çıkmış; özellikle Martin Heidegger ve Karl Jaspers’in eserlerinde kavramsal bir sistem oluşturma eğilimi göstermiştir.

“Varoluşçuluk II. Dünya Savaşı’nı izleyen günlerden sonra tanınmaya başlanmıştır. Varoluşçuluk, sadece felsefe alanıyla sınırlı kalan bir düşünce akımı olmamış; insanın varoluşunu merkezine alan yaklaşımı sayesinde din bilimleri, bilimsel düşünce, sanat, tiyatro, resim, yazın ve ruh bilimi gibi pek çok disiplin üzerinde belirleyici etkiler yaratmıştır. Bireyin özgürlüğü, sorumluluğu, kaygıları, anlam arayışı ve varoluşsal çatışmaları bu alanlarda yeni yorum biçimlerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamış; özellikle insanın öznel deneyimini önceleyen yaklaşımların güçlenmesini sağlamıştır. Böylece varoluşçuluk, modern çağda insanı nesnel gerçekliklerin yanında etik, estetik ve psikolojik boyutların da merkezine yerleştiren disiplinlerarası bir düşünce zemini de oluşturmuştur” (Guignon and Pereboom 2001: 26).

19. yüzyılın başlarından Birinci Dünya Savaşı’na kadar Avrupa’da hâkim olan dünya görüşü ve bakış açısı, temel referans noktası insan değil, bilimsel tasavvurlardır.

“Bu dönemde insanlık, benzeri görülmemiş ölçekte katliamlara ve derin krizlere maruz kaldığı için, hâkim pozitivist yaklaşım parçalanmış; Marxizm, Pragmatizm ve Empriokritisizm gibi düşünce sistemleri, değişken ve “bukalemun tabiatlı” pozitivizmin fonunda yeniden yorumlanmaya başlamıştır. Bu bağlamda varoluş, ilk bakışta beklenmedik bir olay veya felsefi-ideolojik bir kazus³ olarak görülmektedir” (Guliyev 1998: 59).

Çünkü insanı yalnızca onun somut tezahürleri üzerinden tanımlamak, evrensel insan düşüncesinden vazgeçmek ve dünyadaki tüm değerleri insanın adına kapatmak, mevcut felsefi-ideolojik klişelerden radikal biçimde kurtulmak ve felsefi görüşte bir darbe yapmak anlamına gelmektedir. Klasik felsefenin temel sorunu olan “İnsan nedir?” sorusunu, “İnsan ne yapabilir?” gibi dinamik bir soruyla değiştirmek, düşünce tarzına yeni bir soluk kazandırmaktadır.

Varoluş, felsefi bir kavram olarak esasen Augustinus, Blaise Pascal ve Søren Kierkegaard gibi düşünürlerden geçerek bireyin egzistansiyel sorunlarına öncelik veren derin ve ciddi bir felsefi geleneğe dayanmaktadır (Macquarrie 1973; Kierkegaard 1980). Bunun yanı sıra, György Lukács, Antonio Gramsci ve Louis Althusser gibi sivil Ortodoks komünist düşünce eğilimlerine sahip düşünürlerin fikirleri de egzistansiyalizmin dünyayı anlamaya yönelik sistematik bir felsefe olarak olgunlaşmasında etkili olmuştur (Lukács 1972; Althusser 1971; Gramsci 1971). Özellikle Jean-Paul Sartre’in varoluşçu yaklaşımı, zaman zaman Marxizm’e yönelmiş ve insan kavramını tamamlamak amacıyla Marksist çerçeveye yakınlaşma girişiminde bulunmuştur (Sartre 1943/1992). Bu durum, egzistansiyalizmin bazı kollarının hem bireysel özgürlük hem de toplumsal yapı arasındaki gerilimi analiz etme yönünü güçlendirmiştir.

³ Karmaşık, alışılmadık, beklenmedik bir iş

“Egzistensiyalist ruhun sanatsal düzenlemesi olan edebi-estetik cereyan, Fransa’da ortaya çıkmış ve 1950-60’lı yıllarda Jean-Paul Sartre, Simone de Beauvoir, Albert Camus ve Gabriel Marcel’in yüksek sanatsal niteliklere sahip eserleri aracılığıyla-doğrudan ya da dolaylı olarak-tüm dünya edebi-estetik düşüncesine önemli ölçüde etki etmiştir” (Guliyev 1998: 60).

Hatta eski Sovyetler Birliği’nde, 1960’lı yıllarda ideolojik buzun kısmen erimesi sonucunda Jean-Paul Sartre, Simone de Beauvoir ve Albert Camus’un eserleri Rusçaya çevrilmiş ve bu gelişmeyle birlikte bazı Sovyet yazarları ile Azerbaycan edebiyatının temsilcileri “...Resul Rza, Anar, Rüstem İbrahimbeyov, Vagif Sametoğlu ve Elçin gibi eserlerinde derin egzistansiyal sorunları ele alma ve çözümleme girişiminde bulunmuşlardır” (Guliyev 1998: 61-63).

Bireysel değerleri merkeze alan ve bu değerleri çevreye, topluma karşı konumlandıran egzistansiyalizmin, Fransız edebiyat ve sanat düşüncesinde kendine yer bulması doğaldır. Zira 19. yüzyılın sonlarından itibaren Charles Baudelaire, Arthur Rimbaud ve diğer yazarlar aracılığıyla, ayrıca empresyonizm, dadaizm, sürrealizm ve diğer edebi-estetik akımlar çerçevesinde, insanın yabancılaşma süreci edebiyatta tasvir edilmiş ve bireyin derin krizler yaşamasiyla ilgili güçlü bir duygu ve heyecan yaratılmıştır.

“Son derece mütevazı, iddiasız, küresel sorunların çözümünden uzaklaşmış, yalnız, izole, zayıf, kimsesiz ve yabancılaşmış bireyin sorunlarını araştırmakla yetinen, metafizik bir niteliğe sahip, ideolojik ve siyasi metodolojiden kaçınan varoluşçuluk, muhtemelen hiçbir zaman kendi başlıca amacını önceliklendirmemiştir; bu ‘bozguncu’ etkinliğe ise iki dünya savaşı arasındaki dönemde başlamıştır” (Memmedov 2006: 16).

Millî güveni mutlak değerlerin zirvesi sayan faşizm ile insanı yalnızca sosyal ilişkilerin toplamı olarak gören Marksizm (komünizm), gerçek bireyin dertlerini, sevinçlerini ve üzüntülerini göz ardı etmiştir. İnsan bazen milletin, bazen toplumun, bazen de insanlık denilen geniş mekanizmanın dişlileri arasında sıkışarak eziliyor, önemsiz bir vida hâline gelmiştir. “Egzistensiyalist dünya görüşünün temelini oluşturan insan kavramı, insanın kayıtsız şartsız özgürlüğü üzerinde yoğunlaşır; bu yaklaşım özgürlüğü farklı yönleriyle aydınlatmaya ve açıklamaya hizmet eder” (Sartre 1992: 67).

Ancak dünya edebiyatında, özellikle Azerbaycan edebiyatında, bireyin özgürlüğü sorunu egzistensiyalist sanatsal fikirlerdeki kadar doğrudan ve sert bir biçimde ele alınmamıştır; bu konu genellikle yan unsurlardan arındırılmış, saf ve berrak bir şekilde okura sunulmamıştır. “Egzistensiyalist yazarların eserleri, özgürlüğe yaklaşan ve özgürlükten uzaklaşan yolların açıklamasını sunar; bu yolların beklenmedik virajları, peripetiaları ve çelişkileri somut ve görsel bir biçimde yansıtılır. Bu eserlerde özgürlük asla nihai bir sonuç olarak tanımlanmaz; özgürlük, yaklaştıkça uzaklaşan bir ufuk çizgisi olarak kalır ve aramızdaki mesafe hiçbir zaman tamamen kat edilemez” (Guliyev 1998: 61). Özgürlük, egzistensiyalist bakış açısından, son nefese kadar devam eden sürekli bir harekettir. Bu eserlerdeki kahramanlar her zaman özgürlüğe kavuşamazlar; özgürlük onlar için ulaşılması gereken bir hedef değil, özgürlüğe giden yolun kendisidir. Özgürlük, kazanılan bir sonuç değil, onu elde etmek için insanın gösterdiği çaba ve girişimdir. İnsan varlığının temel şartı olarak özgürlük, özün mahiyeti değil, onun gerçekleşme ve teşhir edilebilme olanağını sağlayan faktördür. Sartre’in vurguladığı gibi, “insanın mahiyeti onun özgürlüğüne bağlıdır” (Sartre 1992: 610). Egzistensiyalist düşünürlere göre özgürlük, insanın kendine dönerek kendi varlığını idrak etmesiyle ortaya çıkar. İşte bu felsefi anlayışın etkisiyle, 1960’lı yıllarda edebiyata yön veren yeni

nesil yazarlar, eserlerinde insanın kimlik sürecini ele alırken “İnsan nedir?” sorusuna değil, aynı zamanda “İnsan ne yapabilir?” dinamik sorusuna yanıt aramışlardır. Bu yazarlar, özellikle eserlerinde okurlara bireyin özgürlüğünü, kendi varlığını gerçekleştirme çabasını ve kimlik arayışını açıkça aktarmaya çalışmışlardır.

2. Azerbaycan Yazınında Varoluşçu Felsefi Arayışlar

Belirtildiği gibi, 1960’lı yıllar Azerbaycan edebiyatının tarihi bakımından önemli bir yere sahiptir ve bu konum, esas olarak 20. yüzyıl Batı kültüründe temellenen “egzistensiya” kavramı ile bağlantılıdır. Yeni nesrin felsefesi ve poetikası, bu kavram ve onun anlam alanına dair ilişkilerden kaynaklanmaktadır. “*Altmışıncılar* kuşağının varlığı ve edebi işlevselliği, estetik bir olgu olarak değerlendirildiğinde, kuşağın edebi varlığının sona ermesi veya tarihe geçmesi, varlık-yokluk problemlerini temel alan bir “hayat felsefesi” çerçevesinde anlam kazanmaktadır.” (Alişanoğlu, 1999: 27). Yeni nesre özgü edebi özellikleri belirleme amacıyla yazar Anar, kuşağın ortak yönlerini vurgular: “Ben böyle bir gerçekliğe inanıyorum ki, bu kuşak yazarlar kendilerinin kişisel yaratıcılık özellikleriyle birbirinden farklıysa da kendilerinin dünya duyumu, edebiyatın görevlerini anlamaları, estetik ilkeler, hayatı ve zamanı idrak etmeleri açısından birbirine çok yakındırlar” (Anar 1984: 169).

Bu görüş, 1960’lı yıllar Azerbaycan edebiyatında yazarların bireysel üslup farklılıklarına rağmen temelde benzer felsefi ve estetik yaklaşımlara sahip olduklarını göstermektedir. Örneğin, Ramiz Rövşen ve Anar’ın eserlerinde insanın içsel çatışmaları ve özgürlük arayışı ön plana çıkar; Rüstem ve Maksut İbrahimbeyov’un dram türündeki eserlerinde ise sosyal ilişkiler ve bireyin bu ilişkiler içindeki rolü üzerinde durulur. Vagif Sametoğlu, Yusuf Sametoğlu, Ferman Kerimzade, Çingiz Hüseyinov ve Elçin’in öykü ve romanlarında ise psikolojik derinlik ve karakterlerin varoluşsal sorgulamaları öne çıkar. Böylece, her yazarın kendine özgü poetikası olsa da, 1960’lı yıllar kuşağının temel estetik anlayışı ortak bir eksen etrafında şekillenmiştir: “...bireyin varoluşu, özgürlük arayışı ve zaman-mekân içinde kimlik oluşturma süreçleri. Bu dönemin edebiyatı, bireysel yaratıcılığı toplumsal ve felsefi bilinçle birleştiren bir estetik ortam yaratmış, modern Azerbaycan edebiyatının temelini atmıştır” (Alişanoğlu 1999: 27).

Yeni edebiyatın yaratıcıları, her ne kadar edebî-teorik görüşlerini sistemli bir şekilde ikrar etmemiş olsalar da onların çeşitli mülakatlarında dile getirdikleri düşünceler ve özellikle de eserlerinin sanat mantığı incelendiğinde, belirli estetik ve kuramsal yönelimlerin ortaya çıktığı görülür. Bu yönelimler, edebiyatı hem bireysel bir ifade biçimi olarak hemde toplumsal hafıza, kültürel kimlik ve estetik deneyim alanı olarak kavramaya dayalıdır. Dolayısıyla, yeni edebiyat temsilcilerinin edebiyat hakkındaki tasavvurları, 20. yüzyılın öncü kuramsal yaklaşımlarıyla, örneğin Rus formalizminin metin merkezli çözümlenmeleri, yapısalcılığın anlam inşasına dair vurguları ve postmodern estetiğin çoğulculuğu- önemli ölçüde uyum göstermektedir. Onların yaratıcı tavırları, edebiyatın biçim, dil ve kurmaca mantığı üzerinden değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Edebiyat sadece bir yansıma, taklit ya da kurallar bütünü değildir; aksine, varlık ve hayat üzerine düşünmenin özgün bir biçimidir. Eğer edebiyat, gerçekleri yalnızca aktif ya da pasif biçimde kopyalamakla yetinirse, onların bir tür kölesi hâline gelir. Oysa gerçeklerle aynı ontolojik düzlemde durarak, onlarla diyalektik bir ilişki kurduğunda, misyonunu daha başarılı şekilde yerine getirmiş olur. Bu bağlamda, söz konusu nesir türü genellikle yalnızca taklit amacıyla kahramanlar yaratmaya

yönelmemekte, aksine onları varlığın ve hayatın düşünsel boyutunu açıklayan bir araç olarak değerlendirmektedir.

“*Taklit* kavramının altında yatan manevi ezginliği ve zihinsel ataleti reddeden yazar, kendi arayışlarında taklitçilere değil, ‘düşünen insanlara’ yönelmekteydi. Onun amacı her şeyi olduğu gibi aktarmak değil, bu dünyayı idrak etmeye ve anlamaya çalışmaktı. Üstelik bu idrak çabası yalnızca bireysel bir süreç olarak kalmıyor, okurlarıyla birlikte, onlarla eşzamanlı bir şekilde gerçekleşiyordu. Böylece yazar, okurunun yerine düşünmektense, onunla birlikte düşünmeyi edebî bir ilke olarak benimsemekteydi” (Anar 1984: 166).

İlk bakışta garip gelebilir, daha çok öncü sanat modern tarzlarda sanatsal tezahür vermiş egzistensiyel felsefe ile realist prensiplere ağırlık veren yeni nesir arasında ve ilişki, genellikle burada uyuşma mümkün mü? Belirtildiği üzere, temelleri 19. yüzyılda Soren Kierkegaard tarafından atılan, ancak esasen 20. yüzyılda Karl Jaspers, Martin Heidegger, Jean Paul Sartre ve Albert Camus tarafından sistemleştirilen varoluş felsefesinin, dünya sosyal-felsefî düşüncesine değil, bunun yanında edebî-estetik fikirlere de kapsamlı etkisi olmuştur. Bu etkinin özellikle 1940–1960’lı yıllarda yoğunlaştığı görülmektedir. Doğrudan etki bakımından Azerbaycan edebiyatı da bu süreçten soyutlanamazdı. Nitekim varoluşçu felsefenin etkilerine Resul Rza’nın *İnsan*’ şirinde, Anar’ın *Taksi ve Zaman; Ben, Sen, O ve Telefon* hikâyelerinde, Elçin’in *Tren. Pikasso. Latur. 1968* adlı eserinde ve ayrıca dönemin edebî-eleştirel sürecinde meydana gelen köklü değişimlerde rastlamak mümkündür.

“Açıkça görülmektedir ki, gençliğin edebî hayal gücü ve dünya görüşünün oluşumu bu döneme rastlayan yeni edebiyat temsilcilerinin söz konusu kaynaktan gerektiği şekilde yararlanmadıklarını söylemek doğru olmazdı” (Guliyev 1998: 67).

Dünyanın idrak edilmesinde varoluşçu temellere yöneliş, esasen 20. yüzyıla özgü bir olgudur. Bu yönelim, tarihsel koşulların uygun zemini bulması sayesinde kısa sürede dünya çapında yaygınlık kazanmıştır. Belirtildiği üzere, yüzyılın ortalarından itibaren ‘Sovyet mekânında’, dolayısıyla Azerbaycan’da da böyle bir ortam oluşmuştu. Yeni edebiyatın temsilcileri, bu süreçte ‘etki’ faktöründen ziyade, dönemin toplumsal-beşerî sorunlarının büyüklüğünden kaynaklanan yönelimlerden de söz ediyorlardı. Aynı varoluşsal sorunlar Batılı, Rus, Japon ve Azerbaycanlı yazarları benzer ölçüde düşündürmekteydi. Bu bağlamda ortaya çıkan estetik eğilimler, çoğu kez belirli bir ‘-izm’in avantajlarıyla değil, millî-edebî geleneklerle kurulan bağlar aracılığıyla kendini göstermekteydi. Dolayısıyla, varoluşçu sorun, yeni edebiyata bu ölçüde nüfuz etmiş ve onun gelişimini hızlandıran önemli bir etken hâline gelmiştir.

Yeni dönemin edebiyatında insan artık topluca düşünen, topluca hareket eden tek tipli bir mekanizmanın parçası olarak değil; aksine, bireysel kimliğiyle öne çıkan bir varlık olarak tasvir edilmeye başlanmıştır. Bu bağlamda, ‘homo sovetikus’tan farklı olarak ‘düşünen insan’ modeli hikâye ve romanlarda giderek daha belirgin bir şekilde kendine yer bulmuştur.

Bu yılların edebiyatı, her şeyden önce, insana yönelen dikkatin derinleşmesiyle karakterize edilmektedir. Elbette, insan her zaman edebiyatın merkezinde olmuştur; ancak burada söz konusu olan, ‘altmışlıncılar’ın edebiyata bu temayı yeni bir mesele olarak, farklı bir bakış açısıyla yeniden dâhil etmeleridir. Bu dönemde kimliğe, bireye, manevi-psikolojik iç dünyaya ve ‘ben’e artan sanatsal

ilgi dikkat çekmektedir. İnsan artık sosyal sistemin bir parçası olarak değil; vicdan, etik değerler ve ahlaki temeller üzerinden çözümlenen bir varlık olarak sanatsal analizin konusu hâline gelmiştir.

1960'lı yılların edebiyatı, her şeyden önce, insana yönelen dikkatin derinleşmesiyle karakterize edilmektedir. Elbette insan her dönemde edebiyatın merkezî konusu olmuştur; ancak bu yıllarda "altmışlıncılar" kuşağı, bireyi sosyal yapının bir parçası olmanın yanında kendi kimliği, manevi dünyası ve psikolojik boyutlarıyla ele alarak edebiyata yeni bir perspektif kazandırmıştır. Bu dönemde özellikle "ben" in keşfi, bireyin vicdanı, etik değerleri ve ahlaki temelleri etrafında şekillenen sanatsal çözümlenmeler dikkat çekmektedir.

Bu yaklaşım, insanın yalnızca ideolojik bir sistemin temsilcisi ya da sosyalist bir modelin yansıması olmadığını; aksine ahlaki tercihler, psikolojik çatışmalar ve varoluşsal sorgulamalarla bütünleşmiş çok katmanlı bir varlık olarak anlaşılması gerektiğini ortaya koymuştur. Böylece edebiyat, toplumsal gerçekliğin tasvirinden bireysel deneyimin ve içsel dramın çözümlenmesine doğru yönelmiştir. Nitekim Memmedov bu hususta şu tespiti yapmaktadır:

"İnsan kavramı karmaşık bir mesele olduğundan, onu felsefî, sosyal-siyasal veya ideolojik perspektiflerden inceleyen araştırmacılar farklı bilimsel görüşler ileri sürmüş olsalar da, insanın sanatın temel unsuru olduğu gerçeği inkâr edilemez. Edebiyat, tarihsel süreç içerisinde göstermiştir ki, hem temel konu nesnesi hem de geleceğe yönelik gelişimi açısından merkezi konum her zaman insan üzerine kurulmuştur" (2024: 158).

Dolayısıyla bu yılların edebiyatında birey, toplumsal sistemin "küçük bir dişlisi" olmamış; aksine kendi öznel bilinci, etik sorumluluğu ve varoluşsal sorunlarıyla birlikte edebî analizin merkezine yerleşmiştir. Bu, bir yandan dönemin sosyo-politik baskılarını dolaylı biçimde yansıtan bir tutum, diğer yandan da edebiyatın felsefî ufku genişleten bir yenilik olarak değerlendirilebilir. Edebiyat, insan hayatlarının ve insan ilişkilerinin bütünü konu alır. Bu bağlamda, edebiyata dâhil olan 'insan sorunu' aynı zamanda kahraman, kişilik ve karakter meselesini de içerir; yani sanatçının, yazarın estetik ideali ile kahramanın özellikleri arasındaki ilişkiyi belirler. İnsanın toplum içindeki kimlik ve karakter olarak olgunlaşması ve gelişmesinde edebiyatın rolü, tekrarsız ve belirleyicidir. Edebiyatta insan meselesi, toplum içindeki kişiliğin rolü ve bireyin özgürlükleri sorunuyla doğrudan ilgilidir. İnsan hayatı, davranışları, etkinliği ve başkalarına yaklaşımı, toplum içinde gerçekleştiği için bu sorun aynı zamanda toplumun sorunu hâline gelir. Dolayısıyla toplum-fert ve fert-toplum ilişkileri, edebiyatın temel meselelerinden biri olarak karşımıza çıkar.

"Birey olarak insanın 'ego'su, sosyal ve psikolojik derinliği ile bu 'ben'in toplum içindeki karmaşık ilişkilerinin açığa çıkarılması, yazarlar için sürekli bir düşünce alanı oluşturmuştur. Edebi kahramanın bu ilişkilerden kaynaklanan kişisel ıstırapları, toplumla birey arasındaki dramatik gerilimi belirler" (Göyüşov 1978: 12).

İnsanın toplumdaki yeri ve konumu, içinde bulunduğu döneme ve sosyal-siyasal ilişki sistemine bağlıdır.

"Kimlik, sosyal-siyasal ve manevi ortamda şekillendiği için, bireyin manevi olgunluğu ve kendini gerçekleştirme düzeyi de bu makro ortam tarafından belirlenir. Zamanın ve dönemin sosyal-siyasal yapısının, yönetim sisteminin insan üzerindeki etkileri; bireyin yalnızlaşması, güven ve

güvensizlik duygularının artışı, uysallık veya mücadele eğilimi gibi özelliklerin ortaya çıkması, 1960'lı yıllarda edebî sürece önemli ölçüde yansımıştır” (Veliyev 1998: 98).

İnsanların bu derin dönüşüm süreçlerini sanatsal düzlemde yansıtma çabası, yazarları yeni anlatım biçimleri ve estetik teknikler geliştirmeye yöneltmiştir. Özellikle insan ile çevresi arasındaki sosyal ve siyasal ilişkiler, edebiyatın temel meselelerinden biri hâline gelmiş; edebî sürecin yönünü ve gelişimini belirleyen başat unsurlar arasında yer almıştır. İnsani ilişkiler, kişilerarası iletişim, sevgi, çatışma, hoşnutsuzluk ve çelişkiler, edebî metinlerde karakterin açığa çıkmasını, olgunlaşmasını ve estetik değer kazanmasını mümkün kılan başlıca unsurlar olarak öne çıkmaktadır. Aynı şekilde, edebî kahramanın kişiliğinin oluşumu ve hayattaki konumunun belirlenmesi de büyük ölçüde bu ilişki ağının içinde şekillenir.

İnsani ilişkiler, kişilerarası iletişim, sevgi, çatışma, hoşnutsuzluk ve çelişkiler, edebiyat alanında özel bir dikkat çeken konudur. Edebi kahramanın karakterinin açığa çıkması, olgunlaşması ve imgesel değerler kazanması, büyük ölçüde kişilerarası ilişkiler aracılığıyla mümkündür. Aynı şekilde, kahramanın kişiliğinin oluşumu ve hayat konumunun belirlenmesi de bu ilişki ağından etkilenir. Bu nedenle, modern insanın iç-psikolojik dünyası, 1960'lı yıllar edebî ortamında özellikle önemli bir araştırma ve sanatsal inceleme konusu olarak algılanmıştır.

Edebi kahramanların evrim sürecinin incelenmesi göstermektedir ki, o dönemin edebî akımları ve edebî süreç, kahramanların hareket ve davranışlarını, psikolojilerini, düşünce tarzlarını, entelektüel durumlarını ve sosyal varlık olarak faaliyetlerini doğrudan etkilemiş; onların kaderine önemli yenilikler kazandırmıştır.

“20. yüzyılın modern bakış açısı, efsanevi ve fantastik düşüncelere yönelişi, insanın soyut kaderinin ve çelişkilerinin belirgin şekilde ortaya konmasını, bir yandan sevgi ve ideallerin genişliğini, diğer yandan bireyin sınırlı olanakları, yalnızlaşması ve toplumdaki tecrit edilmesi gibi durumları ön plana çıkarmıştır. Bu bağlamda, kimlik ve kahraman kavramlarının edebî metinlerdeki özel ağırlığı açıkça ortaya çıkmaktadır” (Şerbina 1963: 123).

1960'lı yıllar edebiyatında birey, toplumsal yapının pasif bir unsuru olmaktan çıkarak öznel bilinci, etik sorumluluğu ve içsel çatışmalarıyla edebî söylemin merkezine yerleşmiştir. Bu yönelim, hem dönemin sosyal ve siyasal baskılarını dolaylı biçimde yansıtan estetik bir tutum hem de edebiyatın felsefî derinliğini artıran yapısal bir dönüşüm niteliği taşımaktadır. Toplum-birey ilişkileri ekseninde şekillenen bu yeni anlatı anlayışı, edebî kahramanın psikolojik, entelektüel ve ahlaki boyutlarını görünür kılarak modern insanın kimlik, özgürlük ve yabancılaşma sorunlarını sanatsal düzlemde tartışmaya açmıştır. Edebiyat, toplumsal gerçekliğin bir yansıması olmanın yanı sıra aynı zamanda bireyin varoluşsal deneyimini anlamlandıran eleştirel bir düşünce alanı olarak işlev kazanmıştır.

Sonuç

Böylece, 1960'lı yılların edebiyatının yaratıcılık arayışları ve başarıları, modern millî edebiyatı önemli ölçüde geliştirmiş ve zenginleştirmiş; ona yeni bir soluk, yeni insan suretleri ve karakterler kazandırmıştır. Yayının etkisiyle edebiyatta yeni konular işlenmiş, yeni üslup ve biçimler geliştirilmiş ve daha kompakt bir tarz benimsenmiştir. En önemli başarı, edebiyatın doğrudan yeni insana-‘düşünen insan’a ve kahramana-yönelmesidir. Bu eğilim, edebiyatta gerçekçiliğin ve psikolojizmin

derinleşmesine ve gelişmesine olanak sağlamış; sosyalist realizmin dogmalarından ve eski klişelerden kurtulmak için sağlam bir zemin hazırlamıştır. Böylece, edebiyatta gerçek ve büyük klasik realizmin ölçü ve değerleri yeniden tespit edilmiştir.

Genellikle, 1960'lı yılların yazarlarının yaratıcılığında egzistensiyal motiflerin güçlenmesi, edebiyatın odağını ve hedefini değiştirmiş; dikkatini toplumun meselelerinden doğrudan insanın iç dünyasının ve kimlik sorunlarının tetkikine yöneltmiştir. Bu dönemde, insanın varoluşsal özü ve toplum içindeki konumu ön plana çıkmış, edebiyat varlık üzerine düşünceyi yeniden şekillendirmiştir. Söz konusu eğilim, İsa Hüseyinov'un *Yanar Yürek, Telgraf, Mahşer*; Anar'ın *Taksi ve Zaman, Ben, Sen, O ve Telefon, Dante'nin Jübilesi, İletişim, Olasılık*; Sabir Ahmedov'un *Yeşil Tiyatro, Yasamal Gölünde Tekne Yüzüyordu*; Elçin'in *Değişim, Tren. Pikasso. Latur. 1968, Kış Masalı, Sos* gibi eserlerinde açık biçimde gözlemlenmektedir. Bu eserlerde modern insanın içsel durumu ve kendini anlama çabası daha belirgin bir şekilde işlenmiş, egzistensiyal temalar ise çoğunlukla arka planda, derin bir alt katman olarak varlığını sürdürmüştür.

Bu dönemde zaman kavramı felsefi ve edebi açıdan yeni bir anlam ve içerik kazanmıştır. Prof. Dr. Yaşar Garayev'in ifade ettiği gibi, "Zaman, kapalı ve sınırlı bir ortamdan çıkarak yalnızca bir yönde, ileri doğru hareket etmektedir. Bu nedenle, 1960'lı yılların hikâye, roman ve öyküleri, edebi nefes ve tutkuyla bu zaman maratonunda eşzamanlı bir biçimde yer almaktadır." Modernleşmenin ilerlemesi ve hayatın kapsamının genişlemesiyle birlikte, bu dönemin eserlerinin sanatsal gücü, güncelliği ve estetik değeri de artmaktadır. Edebiyat artık yalnızca geçmişi yansıtmakla kalmayıp, zamanın dinamikleriyle iç içe, bireyin ve toplumun değişen dünyasına dair derin bir içgörü sunmaktadır.

Kaynaklar

- Abbasova, Sevinc (2001). *İsi Melikzade'nin Hayat ve Yaradıcılığı*, Bakü: Nurlan Yayınevi.
- Alişanoğlu, Tehran (1998). "Otel Odasında Bir Ömür", *Cahan Dergisi*, No.4.
- Alişanoğlu, Tehran (1999). *Azerbaycan'ın Yeni Nesri.*, Bakü: AMEA.
- Aliyev, Aydın (1990). *Edebiyat ve Hakikat*, Bakü: Elm Yayınevi.
- Althusser, Louis (1971). *Lenin and Philosophy and Other Essays*. New York: Monthly Review Press.
- Anar. (1984). Nesrin fezası, *Azerbaycan dergisi*, No.7.
- Bakhtin, Mikhail (1981). *The Dialogic Imagination: Four Essays. Edited by Michael Holquist, translated by Caryl Emerson and Michael Holquist*. Austin: University of Texas Press.
- Charles Guignon; Derk Pereboom (2001). *Existentialism: Basic Writings*. Indiana: Hackett Publishing.
- Eagleton, Terry (1978). *Criticism and Ideology: A Study in Marxist Literary Theory*. London: Verso.
- Efendiyev, İlyas (1956). Sovyet Yazarının Yüksek Vazifesi. "Edebiyat ve sanat" gazetesi.
- Göyüşov, Ziyettin (1978). *Dâhile Pencere*, Bakü: Azerbaycan Devlet Yayınevi.
- Gramsci, Antonio (1971). *Selections from the Prison Notebooks*. New York: International Publishers.
- Guliyev, Gorhalmaz (1998). "Bedii Edebiyatta Egzistensiyalizm", *Cahan Dergisi* No. 4.
- Hüseyin, Mehti (1956). "Önemli Vazifeler Önünde", *Edebiyat ve Sanat gazetesi*.

- Kierkegaard, Søren (1843/1988). *Either/Or*. Princeton: Princeton University Press.
- Lukács, György (1971). *The Theory of the Novel*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Lukács, György (1980). *Essays on Realism*. Edited by Rodney Livingstone. Cambridge, MA: MIT Press.
- Macquarrie, John (1972). *Existentialism*. Harmondsworth, Middlesex: Pelican Books.
- Memmedov, Rövsən (2006). “Azerbaycan Edebiyatında Egzistensializm”, *Sumgayıt Dövlet Ünıversıtesı Elmi Heberler Dergısı*, No. 4, s. 15-18.
- Memmedov, Rövsən (2022). “1960’lı Yıllar Azerbaycan Hikâyelerinin Konusu Üzerine Bir İnceleme”. *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 9.
- Memmedov, Rövsən (2024). “Azerbaycan Edebiyatında 1960’lı-1970’li Yıllarda İnsan Kavramının Değişimi ve Gelişimi”, *Zeitschrift für die Welt der Türken*, 16/3.
- Sartre, Jean Paul (1992). *Being and Nothingness*. New York: Washington Square Press.
- Şerbina, Vladimir (1963). *Naş Sovremennik: Kontsepçiya Çeloveka v Literature XX Stoletiya*. Moskva: İzdatelstvo Akademiya Nauk.
- Veliyev. İsmail (1998). *İnsan: hayatta ve sanatta*, Bakü, Güneş Yayınevi, s.98.
- Yegorov Aleksey; Konstantin Bogolyubov (1983). “Kommunistiçeskaya Partiya Sovetskogo Soyuza v Rezoluçiyakh i Reşeniyakh Syezdov”, *Konferençiy i Plenumov ÇK*. T. 8. Moskva: Politizdat.